

УДК 130

К.А. КАЛИНОБРОДСЬКА, аспірант, НАУ ім. Н.Е. Жуковського «ХАІ»**СИСТЕМА МАНІПУЛЯЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ СУСПІЛЬСТВА ПОСТМОДЕРНА**

В статье анализируется процесс манипулятивного воздействия на личность, как скрытое, неявное принуждение. Показано, что манипулятивное воздействие проводится ниже порога сознания и человек не контролирует его. Утверждается, что манипуляция ограничивает свободный выбор, оставляя человеку иллюзию «свободы».

У статті аналізується процес маніпулятивного впливу на особистість, як скрите, неявне принуждження. Показано, що маніпулятивний вплив проводиться нижче за порогом свідомості і людина не контролює його. Затверджується, що маніпуляція обмежує свободний вибір, залишаючи людині ілюзію «свободи».

In clause process of handling influence on the person, as the latent, implicit compulsion is analyzed. It is shown, that manipulation influence is spent below a threshold of consciousness and the person does not supervise it. Affirms, what manipulation limits a free choice leaving the person illusion «freedom».

Актуальність. Свобода вибору і примус – ці стани викликають до себе підвищений інтерес у зв'язку з масовим впровадження прийомів маніпулювання, прихованого управління поведінкою людей. Примус за допомогою маніпуляції в даний час став досить звичайним явищем в повсякденному житті. Маніпулятивна дія здатна проти волі і бажання людей змінювати їх психічний стан, модифікувати поведінку і обмежувати свободу вибору. Актуальність дослідження обумовлена тим, що феномен маніпуляції, як різновид примусу, в сучасних умовах почав досліджуватися в повному об'ємі лише останніми роками. Велике значення даної проблематики, її багатогранність, складність і неопрацьованість у філософському контексті стимулює науковий пошук і вирішення завдань в цій області.

Міра розробленості. До проблеми маніпулятивної дії неодноразово зверталися в ХХ столітті вітчизняні і зарубіжні дослідники. Вона розглядалася в рамках робіт, присвячених філософським, соціологічним і психологічним аспектам політики і права, індивідуальної і суспільної психології і моралі. У каталогах бібліотек і термінологічних довідниках, проблема маніпуляційної дії на поведінку особи представлена системою понять, для яких як родовий виступає «маніпуляція» і «маніпулювання свідомістю» (М.І. Бобнева, С.Г. Кара-Мурза); «маніпулятивна дія» (С.Н. Волков, Є.Л. Доценко, А.Б. Орлов, Є.В. Сидоренко); «психологічна маніпуляція» (Г.В. Грачів, М.І. Бобнева, О.В. Зернецька); «маніпулювання громадською думкою» (Г.В. Науменко); «маніпулювання суспільною свідомістю» (Є.Н. Волков, Н.М. Лісица, М.М. Назаров, Т. Науменко); «соціально – політичні маніпуляції» (А. Купцов, М. Лукашевич);

«маніпулятивні ігри» (Е. Берн, Н.А. Хренов), «маніпулятивні системи» (Е. Шостром) і так далі.

Проблеми маніпуляції освітлювалися в таких фундаментальних соціологічних роботах: “Суспільство спектаклю” Гі – Ернеста Дебора, “Міфології” Ролана Барта, “Одномірна людина” Маркузе, “До розуміння медіа” Маршалла Мак – Люєна, “Суспільство споживання” Жана Бодрійєра, “Постмодерністська умова” Жана – Франсуа Ліотара, “Суспільство ризику” Ульріха Бекка. Серед досліджень сучасних зарубіжних і вітчизняних авторів, що побічно зачіпають проблему маніпулятивної дії на поведінку людини, інтерес представляють твори Арто, Батая, Дельоза, праці постструктуралістів, дослідження філософів постмодерну, – Ж. Бодрійєра, О.Соболь, – і навіть творче прозріння сучасних традиціоналістів. Усі вони учасники сучасного дискурсу про свободу особистості.

Дослідженню проблеми маніпулятивної дії на поведінку особи неабиякою мірою сприяли теоретичні роботи, присвячені сучасним маніпулятивним розробкам соціокультурних і комунікаційних засобів дії на особу. Перш за все, це стосується праць Д.Корнегі “Як завоювати друзів та впливати на людей”. Роботи вітчизняних учених, присвячені управлінню персоналом за допомогою маніпуляції, – П.Ю. Буряка, Н.С. Глусь, В.А. Євтушевського, Н.Б. Татарина. Великий внесок в аналіз змісту поняття маніпуляції, у виділення структурних елементів міжособової маніпуляції, і ряд механізмів її реалізації в процесі спілкування, внесли сучасні російські соціологи Г.В. Грачев, Е.Л. Доценко і Ю.А. Ермаков.

З настанням ери інформаційного суспільства, аналіз проблеми дії на поведінку людини важко уявити без звернення до праць присвяченим засобам масової комунікації (зокрема інформаційним системам, наприклад, інтернету т.п.) це здійснили в своїх працях вітчизняні дослідники: О.М. Грищенко, М. Дубов, О.П. Байко, В.О. Карпенко, М. Коритніков, С. Кузіна І. Кучма, М. Лукашевич та Н. Даниленко, М.М. Назаров, Т.В. Науменко, О. Соболь, С.В. Тіхонова; і зарубіжним, таким як Пітерс Джон Дарем, Ліппман Уолтер, Гофман Ірвінг і ін.

Мета статті. Метою статті виступає аналіз і характеристика маніпуляції, як прихованого примусу.

Було б невірно вважати, що маніпуляція є відкриттям сучасного суспільства. Як свідчать історичні джерела, передумови виникнення маніпуляції мають свою історію, що йде в глиб століть існування людської цивілізації. До її використання майстерно зверталися в різні етапи розвитку суспільного життя. Зокрема, східна культура зафіксувала великий досвід маніпулювання. Маніпулятивний підхід органічно включається в мистецтво таємного управління супротивником, більш того, мистецтво маніпулювати є ідейною основою і практикою дипломатії і політики.

Мистецтво соціокультурного примусу, ретельно ховалося від представників інших народів. Був створений своєрідний банк даних, в якому

узагальнені і класифіковані у вигляді метафоричних схем методи маніпулятивної дії і розроблений певний методичний підхід по їх використанню в різних ситуаціях, що в концентрованому вигляді знайшло віддзеркалення в «Трактаті про 36 страгатагем»[6].

У Китаї опосередкований примус розглядався як підхід до міжособової взаємодії. Про це свідчать історичні джерела, що дійшли до наших днів [Архашастра або наука політики. -М.-Л, 1959; Конрад Н.И. Сунь-цзи. Трактат про військове мистецтво. – М.-Л., 1959; Зенгер Х. Страгатагеми. Про китайське мистецтво жити і виживати. Знамениті 36 страгатагем за три тисячоліття. – М., 1995].

У найбільш концентрованому вигляді, в лаконічній і метафоричній формі маніпулятивний підхід описаний близько двох з половиною тисяч років назад в «Трактаті про військове мистецтво», автором якого, як вважається, є видатний китайський полководець і державний діяч, відомий під ім'ям Сунь-цзи. Повчання, Сунь-цзи, що даються, описують певний стереотип дії поведінки об'єкту маніпуляції, який отримав назву «Азбукою страгатагеміка» [8, с.10].

Опис прийомів маніпулятивної дії на людей в процесі їх взаємодії знайшов своє віддзеркалення в роботах філософів різних років. Про це існував цілий напрям, відомий як софістика. У 1647 набув поширення твір під назвою «Кишеньковий оракул або наука розсудливості», яка ілюструвала володіння у той час прийомами прихованого маніпулювання. Наприклад, мають місце такі поради: «вживати розрахунок, але не зловживати їм», «уміти відмовляти», «діяти лише тоді, коли не сумніваєшся», «приховувати свої наміри» [1].

Саме поняття «маніпуляція» (від лати. Manipulus; від франц. Manipulation), звучить як «способи соціальної дії на людей за допомогою різних засобів (економічних, політичних, соціальних, масовій інформації) з метою нав'язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки і т.д.»[10].

У російськомовній літературі термін “маніпуляція” (“маніпулювання”) використовувався і багато в чому продовжує використовуватися до цих пір переважно в негативному – оцінному сенсі і з досить аморфним змістом. Не так давно він був підданий глибокому і докладному аналізу, і отримав вельми точне визначення. Мається на увазі робота Е.Л. Доценко “Психологія маніпуляції”, в якій пропонується наступна дефініція: “Маніпуляція – це вид психологічної дії, майстерного виконання якої веде до прихованого збудження у іншій людини намірів, не співпадаючих з його актуально існуючими бажаннями”[5, с. 220]. Для ілюстрації можна привести ряд інших визначень поняття маніпуляції, виділених Е.Л. Доценко як вид психологічної дії, при якій майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин або установок, не співпадаючих з тими, які є у адресата в даний момент; як вид психологічної дії, направленої на зміну активності іншої людини, виконаної

настільки майстерно, що залишається непоміченим їм; як вид психологічної дії, направленої на неявну спонуку іншого до здійснення визначених маніпулятором дій; як майстерна спонукка іншого до досягнення (переслідуванню) побічно вкладеної маніпулятором мети; як вид психологічної дії, використовуваної для досягнення одностороннього виграшу за допомогою прихованої спонуки іншого до здійснення певних дій. У такому разі, сформувалися приблизно однакові уявлення про маніпуляцію, акцент в яких робиться на приховані способи примусу з метою добитися необхідної лінії поведінки людини або групи людей.

Особливо яскраво, нове розуміння феномена маніпулятивної дії, насиченої ансамблем психологічних елементів дає російський філософ Е.Н.Волков, визначаючи «маніпулятивне (приховане, опосередковане, «розчинене» в системі інших дій), як шкодяча психологічна дія, тобто маніпулятивна дія, що не містить противаг і обмежень на користь об'єктів маніпуляції і не припускаючи достатньо швидке і відповідальне припинення маніпулювання для переходу до чесних і рівноправних відносин, перетворюється таким чином на систему закономірно небезпечну і таку, що травмує » [4, с. 225].

Немає єдиного, однозначного визначення маніпуляції, але якщо визначати маніпуляцію через примус, якщо виходити з того, що примус характеризується як свого роду маніпулятивна функціональність, тоді маніпуляція виявиться справжнім механізмом примусу, і на цій підставі всі маніпулятивні механізми можуть виступати як примус і потенційно їм і є. Подібної точки зору дотримувався і американський соціолог Р. Гудин: маніпуляція є «влада, застосована приховано в розріз з передбачуваною волею іншого» [12, с. 8]. Проте дане визначення несе на собі помітне специфічне політичне забарвлення і має локальну сферу застосування.

Услід за ним, американському дослідникові Г. Шиллеру вдалося дати більш універсальне визначення маніпуляції, як прихованого примушення, програмування думок, намірів, відчуттів, відносин, установок, поведінки [11].

У загальному вигляді, складний механізм здійснення маніпулятивної дії можна представити в системі опосередкованих ланок примусу на рівні спілкування, на рівні відносин, на рівні комунікації.

Основою класифікаційної системи маніпулювання виступають різні аспекти, які і визначають базові характеристики опосередкованої дії на поведінку особи. Перш за все, слід відрізнити цільовий аспект маніпулятивної дії, під якою розуміється та кінцева мета, яку переслідував суб'єкт маніпулювання, направлена на придбання позитивного або негативного результату.

Разом з цільовим аспектом має місце суб'єктивний аспект, що включає міжособове маніпулювання (у партнерських, подружніх, дитячий – батьківських, професійних і інших відносинах), а також групове (всередині і

міжгрупове) (у корпоративних об'єднаннях, політичних партіях) і масове маніпулювання (перш за все за допомогою масової комунікації і інформаційних систем).

Має місце також оцінний аспект, який полягає в маніпулятивній дії на благо (позитивне). Такий тип маніпулятивної дії реалізує головну мету і цінність – збереження суспільства. Прикладом може стати організація соціального середовища, коли створюється такий тип соціального оточення, при якому людина не може зробити аморального вчинку. І, по-друге, в маніпулятивній дії в зло (негативне), що стосується саме руйнівних факторів. Наприклад, обмеження свободи вибору.

Кожна сфера, будь то професійна або соціальна, визначає свій напрямок маніпулятивної дії на поведінку особи: економічна, політична, соціальна, комунікативна дія.

Основними джерелами маніпулятивної дії на людину, в узагальненому вигляді можна представити державу, органи влади і управління і інші державні структури і установи; спільності (різні суспільні, економічні, політичні і інші організації, зокрема зарубіжні); як різні соціальні групи (формальні і неформальні, стійкі і випадкові, великі і малі – за місцем проживання, роботи, навчання, служби, сумісному мешканню і проведення дозвілля і т.п.); окремі особи (зокрема представники державних і суспільних структур, різноманітних соціальних груп і т.п.).

Як основні засоби маніпулятивної дії на людину, в узагальненому вигляді, виділяють наступні: засоби масової комунікації (зокрема інформаційні системи, наприклад, інтернет і т.п.); література (зокрема, художня, науково-технічна, суспільно-політична, спеціальна і т.п.); мистецтво (зокрема, різні напрями так званої масової культури і т.п.); освіта (зокрема, системи дошкільної, середньої, вищої і середньої спеціальної державної і недержавної освіти, система так званої альтернативної освіти і т.п.); виховання (всі різноманітні форми виховання в системі освіти, громадських організацій – формальних і неформальних, система організації соціальної роботи і т.п.); особисте спілкування.

Сучасна маніпуляція є емблемою постіндустріального суспільства (суспільства високого модерна або постмодерна). В наші дні можливість примус за допомогою психологічного маніпулювання свідомістю, його безмежності можливостей, витонченості, тонкості і невловимості хвилює багатьох учених, представників філософії, соціології, психології, економіки, культурологи і багато інших соціо-гуманитарних галузей наук.

Такий чинник примус як маніпуляція, на думку російських психологів, може використовуватися (і використовується) в інтенсивних розробках психотехнологій з метою дистанційного керування індивідом, – затверджують автори колективної монографії “Психотехнології” І.С. Смирнюк, Є. Безнесюк і А. Журавльов.

Згідно роботам сучасних дослідників в області психології Т.Н. Науменко (“Психологічні методи дії на масову аудиторію”) і Т.И. Пашукова (“Маніпуляція свідомістю і можливість психологічного захисту”), в даний час створюються такі психотехнології дії, за допомогою яких повідомлення, що вводиться в інформаційний простір, задає спосіб переробки інформації і результуюча поведінка, причому вірогідність усвідомлення їх тими, на кого вони направлені, дуже мала. Таким чином, з використанням технологій мультимедіа і віртуальна реальність, як чинника примушення, відбувається фактичне управління людиною, – затверджує російський дослідник А. Ульяновский в роботі “Міфодизайн реклами”. Але, не дивлячись на численність робіт з даної тематики, – помічає російський дослідник А. Зіновьев, – все ще не вирішено питання штучної природи людини, яка знаходить вираз у віртуальній реальності, виведеній новітніми інформаційними технологіями.

Ускладнення і динамічність соціальних процесів в суспільстві, вплив суспільних змін, що відбуваються, безпосередньо на повсякденне життя людини роблять його поведінка більш залежним від потоку повідомлень засобів масової комунікації, реклами. Але важливо відзначити, що сам факт озвучування повідомлення або прокручування рекламного ролика ще не означає той факт, що за допомогою їх можна впливати на поведінку особи і що ця поведінка відповідатиме характеристикам примусового. Тільки дискурс, будь то рекламний, комунікативний, цивілізаційний, може виступати опосередкованим, маніпулятивним засобом дії на поведінку особи в системі примушення. Подібні маніпулятивні можливості засобів масової комунікації досить добре відомі дослідникам, політикам, фахівцям в області реклами і імідж-мейкінга, замовникам всілякого роду рекламної продукції і т.д. Цим питанням присвячені численні дослідження. Розгляд даного виду дії включений в учбові курси ряду гуманітарних дисциплін, наприклад, політології, соціальної психології. Як відзначає відомий представник постмодернізму Ж. Бодрийяр, акцентуючи увагу на примусовість впливу інформаційного простору на людину: “ні реклама, ні пропаганда нового соціуму не спираються більше на спонтанну довіру громадян. Реклама і пропаганда просто примушують нас вірити їм. Вони ж не претендують на те, щоб ми просто не сумнівалися, – вони прагнуть примусити нас вірити” [2, с. 66]. “Сьогодні, – приходить до висновку Ж.Бодрийяр, – навіть бажання передаються за допомогою деяких моделей бажання, здатних розбудити його. Таких, наприклад, як переконання, – якщо всі категорії типу хотіти, могли, вірити, знати, діяти, взагалі мають якість ще зміст, тому що їх зміст був деформований і стомлений дієсловом «примушувати»” [3, с. 68]. Інформаційний простір використовується як зброя глобального впливу на соціальні відносини, як інструмент контролю, управління, маніпулювання індивідуальною і колективною психікою, але глобалізаційні процеси, пов'язані з примусовою орієнтацією на західні стандарти (пропоновані як

універсальний проект демократизації і прогресу) не враховують, або ігнорують так звану “культурну специфіку” коли, тим часом, саме в рамках “культурної специфіки” зберігаються універсальні форми маніпулювання.

Особливо очевидне здійснення маніпулятивного дія на психіку особи інформаційних технологій. Деформація сфери її бажань, пов'язана з тим, щоб особа відповідала вимогам соціуму, - пише український дослідник О.Соболь [11, с. 43]. Автор полемізує про свободу людини від маніпулятивного впливу глобальної інфо -, та техно – сфер, від соціальних ролей, та масок які нав'язує їй соціум, про “стратегію саморазутілення, рятування від владі канонізованих форм, та ярликів”. Прагнення осмислити та обґрунтувати цю стратегію саморозутілення особистості можна знайти практично у всіх спадкоємців філософії Ніцше – у книгах Арто, Батая, Дельоза, у працях пост структуралістів, у дослідженнях філософів постмодерну і навіть у творчих прозріннях сучасних традиціоналістів. Дуже чітко звучати мотиви такого обґрунтування у текстах Еволі (“Осідлати тигра” худе) та Джемала (“Орієнтація - Північ”). Усі вони беруть участь у сучасному дискурсу про свободу особистості [там же].

Суспільні явища і процеси еталонним чином поміщаються в соціо-філософських концепціях таких фундаментальних соціологічних роботах як “Суспільство вистави” Гі – Ернеста Дебора, “Міфології” Ролана Барта, “Одномірна людина” Маркузе, “До розуміння медіа” Маршалла Мак – Люєна, “Суспільство споживання” Жана Бодрійяра, “Постмодерністська умова” Жана – Франсуа Ліотара., коли соціум нав'язує своїм громадянам діяти відповідно до набору правив, законів, норм тих, що маніпулюють їх відчуттями, мисленням, поведінкою, коли громадяни такого соціуму поведуться не відповідно до своїх бажань. Значення цих праць для дослідження феномена маніпуляції, як опосередкованої ланки системи примусу грає велику методологічну роль, простежуючи певні тенденції в суспільствознавчій кінці ХХ початку ХХІ століття в уявленнях людини про свободу, спів відносивши її з відсутністю насильницької схильності або залежності від чого – або.

Істотний вплив на поведінку людини роблять розробки сучасних соціокультурних і комунікаційних засобів маніпулятивної дії.

Перш за все, це стосується менеджменту і праць американського фахівця Д. Корнегі. Його твори, що стали класикою в практиці застосування тактичних прийомів і методів впливу на людей, фіксують маніпулятивний характер багатьох його рекомендацій. Свого часу автор запропонував замінити примус відомою часткою хитрості, а відкритий психологічний тиск – тиском витонченим. Завдяки його старанням стало майже очевидним, що в ділових і повсякденних відносинах “тонка” маніпуляція переважніше в порівнянні з грубими методами досягнення поставленої мети [7].

Було б невірно вважати, що маніпуляція це тільки вид психологічної дії. Маніпуляція це і соціо-культурологіческа дія. Прикладом цього може служити організація соціального середовища, коли створюється такий стиль

спілкування, при якому людина не може зробити аморального вчинку. Або, закономірне перетворенні корпоративної культури з характеристики організації, що спонтанно складається, в інструмент цілеспрямованого управління персоналом за допомогою маніпуляції, про яку пишуть вітчизняні дослідники в області корпоративного управління П.Ю. Буряк, Н.Б. Татарин, Н.С. Глузь, В.А. Євтушевський.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що таке багатогранне явище як маніпулятивні дії на поведінку особи через призму прихованого примусу, з погляду соціально-філософській концепції, не що інше як неявна (опосередковане, латентне) дія, спонукаюча до такої поведінки людини, за будь якої його соціальної активності, яке не співпадає з актуально існуючими бажаннями об'єкту маніпулювання. Сучасній розвиток суспільства, компрометує появу нових форм примусу, які людина або не бачить, або розуміє мінливо. Це пояснюється тим, що маніпулятивні засоби дії на поведінку особи як опосередкованої ланки системи примусу систематично і постійно використовуються в нашому повсякденному житті, практично у всіх сферах соціальної взаємодії людей, і об'єктом дії яких, у наш час, виступає будь-яка людина сучасного суспільства.

Список літератури: 1. *Бальтасар, Г.* Карманный оракул. Критикон [Текст] / Грасиан Бальтасар М. – «Наука», 1984.-С.6-65. 2. *Бодрийяр, Ж.* Ксерокс и бесконечность [Текст] / Ж.Бодрийяр // Прозрачность зла. – М., 1997.-С.66. 3. *Бодрийяр, Ж.* Операционная белизна [Текст] // Прозрачность зла. – М., 2000.- С.68. 4. *Волков, Е.Н.* Психологическое (групповое и манипулятивное) насилие в сфере религиозных отношений: признаки, критерии и конкретные проявления с точки зрения социального психолога [Текст] / Е.Н. Волков // Профилактика психологического насилия и манипулювання свідомістю та розвиток критичного мислення в молодіжному середовищі: Матеріали між нар. наук.-практ. Конф (27-28 травня 2004р. м.Київ) /Акад. пед. наук України, ін.-т соц. та політ. психології та ін. –К.: Укр. Центр політ. менеджменту, 2005.- 317с. 5. *Доценко, Е.Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст] / Е.Л.Доценко. – М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344с. 6. *Зенгер, Х.* Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем за три тысячелетия [Текст] / Х. Зенгер. –М.: Изд. группа «Прогресс», «Культура», 1995.- С.24-25. 7. *Карнеги, Д.* Как завоевывать друзей [Текст] / Дейл Карнеги ; [пер. с англ.]. - М. : Прогресс ; Красноярск : Красноярское книжное издательство, 1989 . - 715 с. 8. *Мясников, В.С.* Антология хитроумных планов [Текст] / В.С. Мясников // *Зенгер, Х.* Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем за три тысячелетия. – М., 1995. – С. 10. 9. *Соболь, О.* Свобода особистості в інформаційному соціумі: ст.. друга [Текст] / О.Соболь // Філософська думка №5, 2002р, с.43. 10. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках [Текст] // [Ред. корд.- академик РАН Г.В.Осипов]. – М.: Издательская группа ИНФРА-М –НОРМА, 1998.- 488с. 11. *Шиллер, Г.* Манипуляторы сознанием [Текст] / Г.Шиллер /Пер. с англ.; Науч. ред. Я.Н.Засурский. – М.: Мысль, 1980. - 326с. 12. *Goodin, R.E.* Manipulatory politics [Text] / R.E. Goodin. – Yale U. Pr. N. Haven; L.,1980 – 833 p.

Поступила в редколлегию: 17.11.08.

Рецензент: д. филос. н., проф. О.П. Проценко